

21. Морозова Е.В. Публичные услуги: теоретико-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е.В. Морозова. – Мытищи, 2009. – 189 с.

22. Свобода інформації в Україні та світі: теорія та практика / упоряд. О.М. Павліченко, Р.І. Стадник; ГО «Харківська правозахисна група». – Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. – 216 с.

23. Забезпечення доступу до публічної інформації як стратегічний пріоритет державної політики України: аналітична доповідь / О.А. Корнієвський, П.Ф. Вознюк, Д.М. Горєлов, Ю.В. Опалько та ін. [за ред. О.А. Корнієвського, В.М. Яблонського]. – К.: НІСД, 2012. – 72 с.

УДК 342.922:(343.9:343.352):378.124(477)

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ» У КОНТЕКСТІ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

REGARDING THE DEFINITION OF “TEACHING ACTIVITY” IN THE CONTEXT OF ANTI-CORRUPTION LEGISLATION

Біла-Тіунова Л.Р.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Хамходера О.П.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Статтю присвячено висвітленню змістовних та формальних рис поняття «викладацька діяльність» у контексті антикорупційного законодавства України. Обґрунтовано позицію щодо недопустимості отождествлення понять «викладацька діяльність» та «педагогічна діяльність» і, відповідно, тези про їх співвідношення як цілого і частки. Акцентовано увагу на тому, що діяльність кваліфікується як викладацька за наявності ряду факторів: освіти особи, форми здійснюваного освітнього заходу, наявності правового зв'язку з навчальним закладом, оформлення трудового договору тощо.

Ключові слова: суміщення і сумісництво, викладацька діяльність, педагогічна діяльність, антикорупційне законодавство, адміністративна відповідальність.

Статья посвящена освещению содержательных и формальных черт преподавательской деятельности в контексте антикоррупционного законодательства. Обоснована позиция о недопустимости отождествления понятий «преподавательская деятельность» и «педагогическая деятельность» и, соответственно, тезиса об их соотношении как целого и части. Акцентируется внимание на том, что деятельность квалифицируется как преподавательская при наличии таких черт: образования лица, формы осуществляемого образовательного мероприятия, наличия правовой связи с учебным заведением, оформления трудового договора и т. п.

Ключевые слова: совмещение и совместительство, преподавательская деятельность, педагогическая деятельность, антикоррупционное законодательство, административная ответственность.

The article analyzes the substantive and formal traits of teaching in the context of anti-corruption legislation. Asserts the inadmissibility of equating the teaching activity with the pedagogical activity, relatively more essential content of the first one. Substantiates the authors' opinion regarding the influence on the qualification of activities as the teaching of a number of factors: the education of the person, the forms of implementation of the educational activities, the presence of legal connection with the educational institution, registration of labor contract.

Key words: combination, teaching activity, pedagogical activity, anti-corruption legislation, administrative responsibility.

Постановка проблеми. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції» [1] (далі – Закон) особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється займатися оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України. Застосований у цьому приписі для позначення дозволеного виду сумісництва термін «викладацька діяль-

ність» не має чіткого законодавчого визначення, що призводить до його розрізненого правозастосовного трактування і, як наслідок, різних за змістом рішень під час розгляду схожих юрисдикційних справ, передбачених ст. 172-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Метою статті є опрацювання змісту поняття «викладацька діяльність» та пошук відповідей на важливі праксеологічні питання щодо допустимих способів оформлення вимог до суб'єктів та форм вираження відповідного виду людської активності.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно звернути увагу на те, що у ряді доктринальних розроблень та судових рішень поняття «викладацька діяльність» уподібнюється до поняття «педагогічна діяльність». При цьому має місце звернення до Переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників [2], що є для суб'єктів юрисдикційної діяльності основним критерієм кваліфікації практики, спрямованої на поширення знань: діяльність є викладацькою, якщо відповідна посада включена до зазначеного Переліку. Останній визначає види педагогічних та науково-педагогічних працівників освітніх установ [тут і далі виділено нами – Л. Б., О. Х.]. Необхідно погодитися з тим, що у вітчизняному нормативно-правовому законодавстві інколи зустрічаються випадки отождолення цих понять (п. 13 Розділу 8 Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції [3]; п. 13 Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання [4]; п. 10 Порядку та умов виплати грошового забезпечення поліцейським Національної поліції та курсантам вищих навчальних закладів МВС зі специфічними умовами навчання [5]). Однак, як видається, названі акти мають на меті врегулювання інших прикладних питань, здійснюючи термінологічне зрівняння виключно з інструментальною метою, а тому не можуть бути використані для трактування змісту поняття «викладацька діяльність» тільки як «педагогічна діяльність» (у навчальному закладі). Підтвердження справедливості такої позиції знаходимо, зокрема, звертаючись до деяких національних класифікаторів.

Класифікатор видів економічної діяльності [6] до секції 85 «Освіта», поряд із класами, зумовленими освітніми рівнями (клас 85.10 «Дошкільна освіта» – клас 85.42 «Вища освіта»), відносить клас 85.59 «Інші види освіти, н.в.і.у.», що включає: освіту, не зумовлену будь-якими рівнями; навчання мовам та навичкам спілкування; навчання швидкісному читанню. Отже, проведення тренінгу, семінару, курсу тощо не у закладі освіти також є освітньою діяльністю. Видається безпідставним посилення судами у процесі притягнення до відповідальності за ст. 172-4 КУпАП «Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності» на факт відсутності в установи чи організації, де проводиться захід, ліцензії навчального закладу Міністерства освіти і науки України [7]. Цей факт не може бути підставою для визначення діяльності фізичної особи як такої, що не є «викладацькою», адже: по-перше, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» ліцензуванню підлягає «освітня діяльність закладів освіти» (а не будь-яка освітня діяльність) [8]; по-друге, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 30 грудня 2015 р. № 1187 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності закладів освіти» [9] отримання ліцензії є необхідним лише для провадження освітньої діяльності у сфері дошкільної,

загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Таким чином, установи чи організації, які не є закладами освіти, можуть надавати непов'язані із здобуттям відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня знання і навички без отримання ліцензії, що все одно буде вважатися освітньою діяльністю. Активність фізичної особи, пов'язана із проведенням лекції, тренінгу тощо, для такої установи чи організації теж є освітньою діяльністю.

Класифікатор професій ДК 003:2010 [10] містить підрозділ 23 «Викладачі», у якому виокремлено такі класи: 231 «Викладачі університетів та вищих навчальних закладів», 232 «Викладачі середніх навчальних закладів», 233 «Вчителі початкової школи та працівники дошкільних закладів», 234 «Вчителі спеціалізованих навчальних закладів», 235 «Інші професіонали в галузі навчання». До останнього включаються такі підкласи: 2351 «Професіонали в галузі методів навчання», 2352 «Інспектори навчальних закладів», 2359 «Інші професіонали в галузі навчання». Професійними назвами роботи осіб цього класу, відповідно до Класифікатора, є: інструктор-льотчик-методист, інструктор-пілот, консультант із питань здорового способу життя, лектор, штурман-інструктор, інспектор шкіл, інспектор з охорони дитинства. Усі вказані професії віднесені до підрозділу 23 «Викладачі», але жодна з них не названа у Переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників, що дозволяє зробити очевидні висновки про: нетотожність понять «викладацька діяльність» і «педагогічна діяльність»; ширший змістовний обсяг саме викладацької діяльності; непридатність вказаного Переліку для трактування змісту викладацької діяльності у процесі притягнення до відповідальності за ст. 172-4 КУпАП.

Необхідно зазначити, що Класифікатор професій ДК 003:2010 охоплює поняттям «викладач» доволі широку сферу професійної активності, що явно виходить за межі поняття «педагог», зумовлюючи сумнів щодо справедливості застосовуваного в юрисдикційних актах сутнісного переходу від викладацької до педагогічної діяльності з подальшою характеристикою кола «педагогів». Не можна назвати «педагогом» інспектора школи, консультанта з питань здорового способу життя чи штурмана-інструктора, але вони є викладачами. Для ілюстрації необхідно звернутися до змісту широко висвітленого в засобах масової інформації рішення у справі працівниці Національного антикорупційного бюро України К.О. Везелевої-Борисової. Останньою на підставі цивільно-правової угоди була виконана *робота тренера на заході*. Необхідно акцентувати увагу на формальності застосованого в рішенні суду доводу: «Робота тренером заходу, що є предметом договору між ОСОБА_2 та Представництвом Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні, не може розглядатися як зайняття посади викладача, оскільки посада «тренер заходу» відсутня в Переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників, затвердженому постановою КМУ від 14 червня 2000 р. <...>» [11]. По-перше, «викладацька діяльність»

чому визначається через категорію «посада викладача» (хоча очевидно, що зайняття певною діяльністю не завжди зумовлюється перебуванням на «посаді»; подібного зв'язку в цьому разі законодавством не передбачається). По-друге, не було підстав стверджувати, що діяльність конкретної особи здійснювалася на посаді тренера заходу, адже посада – це первинна одиниця штату, до якого не зараховується виконавець за цивільно-правовим договором про виконання робіт; «робота» і «посада» також є різними категоріями, які не відповідають одна одній ні кількісно, ні у словесному позначенні конкретних видів активності. По-третє, формулювання «тренер на заході» застосоване у договорі з описовою метою для позначення організаційної ролі сторони угоди і не претендує на офіційне найменування виду трудової активності: необхідно враховувати сутність здійснюваних функцій, а не їх позначення у правочині, учасники якого, домовившись про істотні ознаки робіт, не зобов'язані іменувати їх відповідно до наявної класифікації професій, забезпечувати гармонію з офіційною термінологією. І хоча Класифікатор професій ДК 003:2010 створений для застосування під час запису про роботу у трудові книжки працівників, тобто для позначення саме трудової (а не договірної) діяльності, найбільш близьким відповідником до розглядуваного випадку активності видається передбачена у ньому професійна назва роботи – «лектор» (група 2359.2), яка не віднесена до переліку педагогічних посад і не пов'язана із здобуттям освітньо-кваліфікаційного рівня, але відноситься до підрозділу «викладачі». Так, Випуском 84 Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників [12] встановлено професію «лектор (мистецтвознавець, музикознавець)».

Як зазначено, поняття «викладацька діяльність» змістовно є ширшим, ніж поняття «педагогічна діяльність», у будь-якому разі – ніж нормативно закріплений перелік педагогічних посад. Його необхідно трактувати не обмежуючи статусом закладу, де надаються знання, фактом наявності в нього ліцензії на надання освітніх послуг, найменуванням посади чи професійної активності відповідно до викладеної у Рішенні від 6 жовтня 2010 р. № 21-рп/2010 позиції Конституційного Суду України: «Наукова і викладацька діяльність є видами інтелектуальної і творчої діяльності, що спрямована на одержання, поширення, використання нових знань, фахових навичок, їх практичне застосування» [13]. У зазначеному Рішенні висловлено ще одне актуальне для розглядуваної проблеми судження: «Зайняття людиною інтелектуальною діяльністю із правомірним за це отриманням оплати її праці незалежно від того, здійснювала вона цю діяльність у межах робочого часу чи поза ним, не можна пріорі розглядати як прояв корупційного діяння».

Широке трактування, зокрема через відкритий перелік здобувачів знань, вбачається і в позиції Першого заступника Голови Верховного Суду України, викладеній у постанові від 21 березня 2008 р.: «Викладацька діяльність – це процес надання

знань, формування вмінь і навичок із різних напрямів освіти, розвитку інтелектуальних і творчих здібностей, фізичних якостей відповідно до задатків та запитів особи – учнів, студентів, стажерів, аспірантів, ад'юнктів, докторантів тощо; діяльність з отримання ними професії, підвищення їх виробничої кваліфікації, забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, спеціальної практичної підготовки і перепідготовки. Вона може включати в себе навчально-виховну, наукову, дослідницьку, пошукову, експериментальну роботу з різних проблем науки, техніки, мистецтва» [14]. Ця позиція отримала широке наукове визнання, але часто відтворюється юристами-практиками у спотвореному змісті: через сторонні додатки (коли визначення починається словосполученням «викладацька діяльність», що є складовою частиною педагогічної діяльності, <...> є «логічним» переходом до педагогічної діяльності на підставі буденного слововжитку: «Особу, яка веде викладацьку роботу, іменують педагогом»). Враховуючи висвітлені вище засади, подібне є недопустимим.

Продовжуючи дослідження, видається необхідним запитати: чи можуть висновки, зроблені у процесі аналізу Класифікатора професій ДК 003:2010 (який стосується саме трудової діяльності), бути справедливими для характеристики робіт, наданих на приватноправових договірних засадах? Чи є обов'язковою умовою у разі здійснення викладацької діяльності за сумісництвом оформлення на роботу на певну кількість ставки згідно з вимогами Кодексу законів про працю України? Відповіді на ці запитання потребують послідовного звернення до двох проблем.

По-перше, проблема щодо змісту понять «сумісництво» і «суміщення». Відповідно до п. 1 постанови КМУ від 3 квітня 1993 р. «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» працювати за сумісництвом – це «виконувати, крім своєї основної, іншу роботу на умовах трудового договору», що може виконуватися «на тому самому або іншому підприємстві» [15]. Відповідно до ч. 1 ст. 105 Кодексу законів про працю України суміщенням є «виконання працівником на тому самому підприємстві поряд зі своєю основною роботою, узгодженою трудовим договором, додаткової роботи за іншою професією (посадою) або обов'язків тимчасово відсутнього працівника без звільнення від своєї основної роботи» [16]. Отже, праця не за основним місцем роботи на підставі договору про виконання робіт (а не трудового договору) не є «сумісництвом» або «суміщенням» у змісті цих термінів, передбаченому трудовим законодавством. Водночас вони застосовуються антикорупційним законодавством більш широко. Статтею 25 Закону України «Про запобігання корупції», яка має назву «Обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності», передбачено заборону «займатися оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики

із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України» (п. 1 ч. 1). Цитований припис дозволяє зробити висновок, що забороненою (як сумісництво або суміщення; переважно як перше) є інша *оплачувана діяльність*. Остання може ж бути оформленою або трудовим, або цивільним договором. Якби відсутність трудового договору відразу виключала існування факту сумісництва, то «підприємницька діяльність» у будь-якому разі не містила б факту адміністративного правопорушення (адже не передбачає укладення відповідного договору «із самим собою») та не потребувала б окремого зазначення у ст. 25 названого Закону. Таким чином, сумісництво, у контексті антикорупційного законодавства, є можливим на основі цивільного договору без оформлення на роботу на певну кількість ставок.

По-друге, чи обов'язкове оформлення на роботу в разі визнання праці «викладацькою діяльністю»? Як видається, ні. При цьому необхідно виходити з такого:

– пп. 14.1.226. п. 14.1. ст. 14 Податкового кодексу України містить визначення: «Незалежна професійна діяльність – участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів <...>» [17]. Отже, викладацька діяльність є можливою у формі незалежної професійної діяльності. Те, що в цитованій дефініції використано слово «участь», не перешкоджає подібному висновку, адже в Наказі Міністерства фінансів України від 28 березня 2016 р. № 393 [18] викладацьку діяльність прямо визначено як вид незалежної професійної діяльності;

– незалежна професійна діяльність має місце за умови, якщо відповідна особа «не є працівником або фізичною особою-підприємцем». Отже, вітчизняне законодавство допускає здійснення «викладацької діяльності» особою, що не є працівником конкретного закладу, установи, організації.

Велике прикладне значення має також питання про те, наскільки обов'язковою для визнання діяльності викладацькою є наявність у особи певної освіти відповідного галузевого спрямування. Чинним законодавством передбачено кваліфікаційні вимоги до професій працівників, тобто осіб, які працюють за трудовим договором (Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників). Щодо педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів діяли Кваліфікаційні характеристики професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів від 1 червня 2013 р. [19], які скасовано Наказом Міністерства освіти і науки України від 17 жовтня 2014 р. № 1183 (нових поки що не затверджено). Указані кваліфікаційні характеристики переважно передбачали для педагогічних та науково-педагогічних працівників вимогу про наявність освіти за відповідною спеціальністю, хоча для окремих посад вимагалася лише наявність необхідного рівня освіти (без деталізації про її напрямки), наприклад, для асистентів –

«повна вища освіта (магістр, спеціаліст)». Чинний Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників передбачає для осіб, названих Класифікатором професій ДК 003:2010 «викладачі» (відносяться до розділу «Професіонали»), вимогу про вищу освіту «відповідного напрямку підготовки». Для осіб, що здійснюють викладацьку діяльність не на основі трудового договору (зокрема, незалежну професійну діяльність), чинним законодавством не встановлено вимог щодо рівня та напрямку освіти. Це дозволяє зробити висновок, що відповідне питання вирішується на засадах свободи договору, залишаючись на розсуд сторін правочину.

Видається необхідним наголосити також на різноманітності форм викладацької діяльності, які, окрім традиційних лекцій та семінарських занять, включають на сьогодні семінари-практикуми, семінари-наради, семінари-тренінги, тренінги, вебінари, онлайн-курси, тематичні школи, «круглі столи» тощо, на яких особа може виконувати роль тренера, модератора тощо. Деякі з таких заходів прямо називаються в нормативних актах, що дозволяє розцінювати їх як форму викладацької діяльності. Наприклад, тренінг законодавчо визначається як вид підвищення кваліфікації представників публічної влади (п. 8 Положення про систему підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування від 7 липня 2010 р.; Порядок організації і проведення тренінгів для державних службовців, які займають посади державної служби категорії «А» від 23 серпня 2016 р.; ст. ст. 89, 90 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»; ст. 33 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»; п. 38 Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням від 30 березня 2016 р.; п. 7 Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України від 14 квітня 2016 р.) та як форма екологічної освітньо-виховної діяльності (п. 3 розділу 2 Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду від 26 жовтня 2015 р.).

Загалом умовою визнання конкретного заходу (вебінару, тренінгу, практикуму тощо) викладацькою діяльністю, як видається, є його відповідність змісту останньої, тобто його спрямованість на одержання, поширення, використання нових знань, фахових навичок, їх практичне застосування. Таке об'ємне трактування виходить із змісту згаданого вище Рішення Конституційного Суду України, було підтверджене у процесі здійсненого аналізу та гармонізує з окремими прикладами судової правозастосовної практики. Так, у постанові Приморського районного суду м. Одеси (що надалі було підтримане апеляційним судом) тренінг охарактеризовано як форму викладання, а також визнано здійснення функцій модератора заходів ВАОМС «Асоціація міст України» викладацькою діяльністю [20]. Подібний підхід спостерігається також у постанові Апеляцій-

ного суду м. Києва від 10 лютого 2017 р. [21]. Необхідно зауважити, що наведені рішення є швидше винятком, ніж правилом, адже здійснювана не в навчальних закладах активність щодо поширення знань переважно не визнається судами викладацькою діяльністю.

Висновки. Узагальнюючи здійснене дослідження поняття «викладацька діяльність» у контексті антикорупційного законодавства, необхідно запропонувати такі правила правозастосовного трактування його змісту: а) поняття «викладацька діяльність» не обмежується змістом поняття «педагогічна діяльність» та

формалізованим у підзаконних актах переліком відповідних працівників; б) викладацька діяльність може здійснюватися і без наявності ліцензії Міністерства освіти і науки України та поза межами навчального закладу; в) наявність у викладача певної освіти у відповідній галузі не завжди є обов'язковою умовою для здійснення викладацької діяльності; г) оформлення на роботу на певну кількість ставки згідно з вимогами Кодексу законів про працю України не є обов'язковою умовою під час здійснення викладацької діяльності за сумісництвом (і його трактування антикорупційним законодавством).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
2. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : Постанова КМУ від 14 червня 2000 р. № 963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-%D0%BF>.
3. Про затвердження Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 грудня 2015 р. № 1625 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0076-16>.
4. Деякі питання державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 8 квітня 2016 р. № 381 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0678-16/paran8#n8>.
5. Про затвердження Порядку та умов виплати грошового забезпечення поліцейським Національної поліції та курсантам вищих навчальних закладів МВС із специфічними умовами навчання : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 6 квітня 2016 р. № 260. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0669-16>.
6. Національний класифікатор України «Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010» : Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11 жовтня 2010 р. № 457 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10>.
7. Постанова Апеляційного суду м. Києва від 17 січня 2012 р. у справі № 33-40/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21259604>.
8. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 2 березня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/222-19>.
9. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності закладів освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1187 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF>.
10. Національний класифікатор України «Класифікатор професій ДК 003:2010» : Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 липня 2010 р. № 327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10>.
11. Постанова Солом'янського районного суду м. Києва від 20 жовтня 2016 р. у справі № 760/13989/16-п. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62138608>.
12. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://jobs.ua/ukr/dkhr>.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів) від 6 жовтня 2010 р. № 21-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/v021p710-10>.
14. Постанова Першого заступника Голови Верховного Суду України від 21 березня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/D2B34DD5722136DAC22575840038020B?OpenDocument>.
15. Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/245-93-%D0%BF>.
16. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
17. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
18. Про внесення змін до Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Наказ Міністерства фінансів України від 28 березня 2016 р. № 393. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0609-16>.
19. Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів : Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 1 червня 2013 р. № 665 (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.osvita.ua/legislation/other/37302/>.
20. Постанова Приморського районного суду м. Одеси від 10 квітня 2014 р. у справі № 522/2695/14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38386883>.
21. Постанова Апеляційного суду м. Києва від 10 лютого 2017 р. у справі № 760/13989/16-п [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64770678>.